

Het Srebrenicasyndroom

Herhalingsdwang

'...moge het duidelijk zijn dat niet zozeer de affaire in Nederland als wel de tragedie in de Balkan daarbij de kern van de zaak is.' Met die woorden besloot professor Hans Blom, directeur van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, zijn toespraak bij de aanbidding van zijn rapport over wat er in 1995 in Srebrenica zo bloedig was misgegaan. De ministers op de eerste rij luisterden devoot. De bijeenkomst, die het midden hield tussen een kerkdienst en een rechtszitting, werd rechtstreeks uitgezonden op tv. Het was 10 april 2002, de gevestigde politieke orde kraakte in haar voegen, vergeten was dat de *Economist* Nederland nog maar een paar maanden geleden het 'best bestuurd land ter wereld' had genoemd, *De puinhopen van acht jaar paars* was een bestseller, de oppositie sprak in ernst over de noodzaak van 'wederopbouw', de versmade parvenu Pim Fortuyn bepaalde de politieke agenda, en, ongelooflijkst van al, Lijst Pim Fortuyn bleef maar stijgen in de peilingen en zou zes weken later, bij de Tweede Kamerverkiezingen, misschien wel veertig zetels halen. *'Bliss was it to be alive.'*

Na zijn toespraak overhandigde professor Blom het eerste exemplaar van het rapport over 'de gebeurtenissen vóór, tijdens en na de val van Srebrenica' aan zijn opdrachtgever, minister Loek Hermans van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen. In drie vuistdikke delen (van tezamen 3394 pagina's), vier boeklange 'deelstudies' en een cd-rom met nog eens elf 'aanvullende studies en rapporten' beschreef

1 Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, *Srebrenica, een 'veilig' gebied. Reconstructie, achtergronden, gevolgen en analyses van de val van een Safe Area*

het NIOD het onvermogen van een bataljon Nederlandse vredeshandhavers om in het 'veilige gebied' Srebrenica de daar bijeengedreven Bosnische moslims te beschermen tegen hun Servische doodsvijanden. Vijf en een half jaar eerder, in de herfst van 1996, was in een briefwisseling tussen het NIOD en de Nederlandse regering omschreven wat Blom zou moeten, nu ja, zou *kunnen gaan* doen. Wie de brieven terugleest en, zoals ik, aan een universiteit werkt, zal verbaasd staan over de totale afwezigheid van heldere en toetsbare doelen. In de wetenschappelijke subsidiecarroussel van tegenwoordig sleep je nog geen stuiver in de wacht als je niet een deugdelijke onderzoeksvraag, een doorgerekende begroting en een begaanbaar tijdpad kunt overleggen. Maar wat voor aio's geldt, geldt niet voor Jupiter. In de correspondentie tussen NIOD en regering wordt helemaal *niets* gezegd over onderzoeksvragen, eisen en termijnen. In plaats daarvan deelde de regering mee wat volgens haar de 'bedoeling' van het project was. Bedoeling, bedoeling...? Het drong, toen ik het woord voor het eerst las, nog niet tot me door, maar was het destijds, in 1995, niet ook de 'bedoeling' geweest Bosnische moslims te beschermen? Maar goed, de 'bedoeling' van de regering was geweest dat Blom 'vanuit historisch perspectief in zowel nationale als internationale context inzicht [zou verschaffen] in de oorzaken en gebeurtenissen die hebben geleid tot de val van Srebrenica en tot de dramatische ontwikkelingen die daarop zijn gevolgd'.²

(drie delen, deelstudies en cd-rom, Amsterdam, 2002). Aanvullende bibliografische informatie op www.niod.nl

2 Zie de brief van 18 oktober 1996 van de ministers van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, van Defensie en van Buitenlandse Zaken aan het Nederlandse parlement. Afgedrukt in *Srebrenica, een 'veilig' gebied*. III, p. 3174-3179.

Een van die ‘dramatische ontwikkelingen’ was de moord – door leden van Bosnisch-Servische militietroepen – op misschien wel achtduizend Bosnische moslims. Hoewel het niet met zoveel woorden in de onderzoeksopdracht stond vermeld, was van meet af aan duidelijk dat de NIOD-studie moest nagaan of Nederlanders – politici, generaals, ambtenaren, blauwhelmen – op enigerlei wijze schuld hadden aan wat in die hete julimaand van 1995 zo gruwelijk was fout gegaan. De stapel boeken die Blom aanbood, vrucht van vijf en een half jaar onderzoek, zou alle vragen beantwoorden. De pers leek de volgende dag van mening te zijn dat de vraag naar schuld en verantwoordelijkheid ontkennend beantwoord kon worden. Een paar dagen na het verschijnen van het rapport was de *communis opinio* dat het NIOD-rapport weliswaar kritisch was over de gretigheid waarmee de toenmalige regering een bataljon vredeshandhavers op een ‘onmogelijke missie’ had gezonden, maar voor geen enkele Nederlandse functionaris, geen enkele Nederlandse instantie en geen enkele Nederlandse militair politiek brisante oordelen bevatte.

Niettemin diende het Nederlandse kabinet nog geen week na de verschijning van het rapport zijn ontslag in. Ik beken hier, op deze plaats, dat ik onder de indruk, om niet te zeggen ontroerd was door de korte toespraak waarin Kok zijn besluit mededeelde. ‘Moedig’ en ‘integer’ werd zijn terugtreden in de eerste reacties genoemd – en ja, dat vond ik eigenlijk ook. Tragiek! Einde van een tijdperk! Maar nog diezelfde dag kwam de terugslag. In mijn dagboek tref ik bij 19 april de zin aan: ‘Ik geloof dat ik heel kwaad moet worden.’ Die zin betekent *niet* dat ik mezelf iets probeerde aan te praten. Evenmin valt eruit af te lezen dat ik mezelf geen pro-Kokpathos toestond. Integendeel: Kok had mijn sympathie, ik had op hem gestemd. Wat die zin echter wel

laat zien, is dat de ontroering over Koks dramatische gebaar in rap tempo overvleugeld werd door een gevoel waar ik kennelijk nog niet helemaal aan wilde: het gevoel bedrogen te zijn. Al op de dag waarop het kabinet aftrad, hinderde mij de sfeer van opluchting en tevredenheid. Op tv, tijdens een praatprogramma, maakte minister Van Boxtel een onderscheid tussen *dit* aftreden en het aftreden van een paar jaar eerder, tijdens de ‘nacht van Wiegel’. Dat vorige aftreden had hij maar niets gevonden, maar *dit* aftreden, dit aftreden om Srebrenica, gaf hem – hij zei het letterlijk – een ‘goed gevoel’. Het is nu bijna niet meer voor te stellen, maar na het aftreden van het kabinet-Kok heerste er een paar dagen lang een soort euforie.³ Srebrenica-euforie. Geen partijpolitiek gemiezemuis, geen gebroken carrières (behalve die van de ongelukkige generaal Van Baal), geen portemonnees getroffen en toch een spetterende ontknoping.

Hoewel Kok zich door zijn dramatische stap in één klap van opvallend veel netelige problemen verlost zag, luidde de officiële argumentatie dat het kabinet aftrad omdat het de conclusies van het NIOD-rapport ‘op hoofdlijnen onderschreef’ – een frase die alleen al vanwege het feit dat het rapport weliswaar een massa tot dan toe onbekende details bevatte, maar juist op ‘hoofdlijnen’ niets nieuws te melden had, nogal raadselachtig was. Als die conclusies *toen* reden tot aftreden waren, waarom waren ze dat dan jaren daarvoor niet? Wat het kabinet precies onderschreef, bleef

3 De politieke geschiedenis van Nederland van de afgelopen decennia laat zich goed omschrijven als een afwisseling van lange episodes van extreme stroperigheid en kortstondige, maar hoogopflakkerende euforie. Die euforie heeft, zoals in 2012 weer bleek bij het Kunduzakkoord, minder met de inhoud of de aanleiding te maken dan met het loutere feit dat er even beweging en perspectief is. We zijn zelfs euforisch als we – zoals bij het Kunduzakkoord – een substantiële lastenverzwaring voor onze kiezen krijgen.

ook naderhand volkomen onduidelijk. Aanvankelijk stelde Kok zich op het standpunt dat hij, omdat hij afgetreden was, in het parlement geen verantwoording meer behoefde af te leggen over het Srebrenicabeleid. Dat vond de oppositie toch wat al te dol en na zes uur touwtrekken over procedures (Kok: 'Voor je het weet, voeren we een inhoudelijk debat') dwong de Kamer hem zich nader te verklaren. Maar ook in het tweede debat maakte de demissionaire premier niet duidelijk welke NIOD-conclusies hij nu precies 'onderschreef'. Hij volstond met te variëren op wat hij ook al op de dag van zijn aftreden gezegd had: dat hij was opgestapt omdat *iemand* de politieke verantwoordelijkheid moest nemen voor het onvermogen van de internationale gemeenschap om de massamoord te voorkomen. En dat hij had besloten dat hij degene was die dat moest doen.

Ik geloof dat het deze morele dubbelhartigheid was die me zo kwaad maakte. Want het klonk dan wel nobel, deze bereidheid 'politieke verantwoordelijkheid' te nemen, maar waste Kok, met zijn uitspraak dat het 'de internationale gemeenschap' was die de massamoord niet had kunnen voorkomen, zijn handen ondertussen niet heel demonstratief in onschuld? Sterker nog: deed hij het niet voorkomen *zelf*slachtoffer te zijn? Het is een psychologische manoeuvre die je soms aantreft bij intelligente kinderen die klem zitten tussen ouders en broertjes en zusjes: ze offeren zich op en doen liever zichzelf tekort dan spanningen te laten voortbestaan – maar vullen hun hoofd ondertussen wel met een giftig mengsel van verongelijkheid en morele superioriteit. Een mengsel dat ze vervolgens, om het voor de buitenwereld nog wat lastiger te maken, inkapselen in een sfeer van onaantastbaarheid.

Het gevolg van Koks manoeuvre was dat Nederland het, toen het Kamerdebat doodgebloed was, voor wat betreft Srebrenica

moest doen met de bevindingen van Blom en de zijnen.⁴ En, o ja, met de belofte van een parlementaire enquête. Het moet gezegd dat het NIOD-rapport in de weken na de aanbieding alle media-aandacht ten deel viel waarop een zo belangrijk, zo uitvoerig en zo lang verbeid werkstuk recht had. Hans Blom stond de pers te woord, kranten en tijdschriften drukten recensies, analyses, columns en hoofdartikelen af, en de actualiteiten-rubrieken op radio en tv haalden de Binnenhof-*watchers*, de Clingendaelclavans en de geschiedenisprofessoren voor de microfoon die bereid en in staat waren den volke te vertellen wat het van het rapport zou kunnen vinden. Maar hoewel er een kabinet over was gevallen, en hoewel de Kamer een door het lid Melkert ingediende motie aannam waarin het rapport ongelezen ‘een gedegen en evenwichtig onderzoek’ werd genoemd, bleek het buitengewoon moeilijk de NIOD-studie op waarde te schatten. Wat te beginnen met deze enorme hoeveelheid woorden over – of in elk geval naar aanleiding van – één noodlottige week in juli 1995?

Een van de pogingen die vraag te beantwoorden vond plaats op een symposium in Leiden in november 2002. Tijdens deze bijeenkomst, georganiseerd door het landelijke Platform voor Geschiedtheorie en Historiografie, zou een aantal van Nederlands scherpzinnigste historici aan het woord gelaten worden over opzet, vooronderstellingen en structuur van het NIOD-rapport. Hans Blom, ook uitgenodigd, zou vervolgens kunnen reageren op wat in de lezingen naar voren was gebracht.⁵ Hoewel ook conferenties die er van

4 Zie hierover B. Koster, *Naar eer en geweten: hoe Kamer en kabinet in april 2002 een confrontatie met de feiten over ‘Srebrenica’ meden*, ongepubliceerde MA-scriptie Geschiedenis (RUG, 2006).

5 De op het symposium gehouden lezingen zijn gepubliceerd in: *Het drama Srebrenica. Geschiedtheoretische beschouwingen over het Srebrenica-rapport*. Speciale editie van *Tijdschrift voor Geschiedenis* 116 (2003), p. 185-328.

te voren, op papier, razend interessant uitzien in de praktijk zelden meer opleveren dan een uurtje boeken bladeren in de universiteitsbibliotheek, besloot ik deze bijeenkomst toch te bezoeken. Leiden was op fietsafstand. Ik zou vrienden en bekenden ontmoeten. Bovendien viel niet te ontkennen dat dit mijn vakgebied was. Als historicus en psycholoog was ik al lange tijd geïnteresseerd in de manier waarop historici bemiddelen tussen ‘onvoorstelbare’ historische gebeurtenissen en het voorstellingsvermogen van een beschaafd, boekenkopend publiek. Tenslotte – maar dat zou ook juist een reden geweest kunnen zijn om juist niet te gaan – was ik druk bezig een roman te schrijven over de wortels van het Nederlandse falen in Srebrenica en hanteerde ik als stelregel dat je niet moest terugdeinzen voor dingen die je boek rijker, krachtiger, overtuigender konden maken. Zelfs niet voor een stellig hoofdpijnverwekkende barrage van toespraken.

Het symposium, in de voormalige filmzaal van het Academiegebouw, was een lange zit – maar dat lag meer aan mijn geringe vermogen van het gesproken woord te genieten dan aan de kwaliteit van de voordrachten. Met mijn aantekenschrift op de knie luisterde ik naar wat er aan behartenswaardigs gezegd werd. De sprekers waren – zoals te verwachten viel – kritisch over wat het NIOD gewrocht had, maar wuifden Blom en zijn team toch ook veel lof toe. Toen, tijdens de slotdiscussie, veerde ik op. ‘We wisten’, hoorde ik Blom vanachter zijn lessenaar zeggen, ‘aan wat voor waagstuk we begonnen.’ En, even later: ‘niet uit te sluiten viel dat het was mislukt, dat we er niet goed zouden uitkomen.’ Het was duidelijk dat Blom het over zijn *project* had – maar hij deed dat in het soort termen waarin destijds – in 1993, 1994 en 1995 – over de Nederlandse missie in en naar Bosnië was gesproken. Ik krabbelde Bloms zinnen zo snel ik kon neer – en hoorde er – toen ik erop lette – al

snel nog een aantal: 'We liepen het risico op een hoogst ongelukkige afloop.' 'De kans bestond dat we onze onderneming niet tot een goed einde zouden kunnen brengen.' 'Het was volstrekt onzeker of we voldoende middelen bij elkaar zouden kunnen krijgen.' 'We moesten de zaak van de grond af opbouwen.'⁶

Waarom veerde ik op? Nu ik op die novemberdag terugkijk, denk ik dat ik Bloms woorden in eerste instantie vooral *onbetamelijk* vond. Waren de verhoudingen niet een beetje zoek als iemand die zich – hoe zijn onderzoek ook afliep – verzekerd kon weten van een vaste aanstelling, een mooi salaris, een pensioen volgens de eindloonregeling en een werkkamer aan de Herengracht, een prestigieus en ruimhartig gefinancierd onderzoek als een gevaarlijke onderneming afschilderde? De manier waarop Blom zijn eigen werkzaamheden 'dramatiseerde' had, vond ik, iets nivellerends. Betekende het dramatiseren van het eigen werk niet bijna automatisch het *ont*dramatiseren van het *object* van dat werk? Kon je de geladenheid van het één naar boven afronden zonder die van het ander gelijktijdig naar beneden af te ronden? Ik herinnerde me dat Dominick LaCapra eens gezegd heeft dat onderzoekers bevangen kunnen raken door 'herhalingsdwang': historici bijvoorbeeld die zich intensief bezighouden met wat de Joden in de Holocaust overkwam, kunnen zichzelf ook als slachtoffer gaan gedragen.⁷ Zou zich hier, vlak bij huis, ook zo'n geheimzinnige, onderhuidse

6 Zie voor soortgelijke opmerkingen: 'Het NIOD-rapport onevenwichtig en gemakzuchtig? Een kwestie van lezen', *Internationale Spectator* 56 (2002), p. 448-453, J.C.H. Blom, B.G.J. de Graaff & D.C.L. Schoonoord, 'Oordelen in uitersten', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* (BMGN) 118 (2003), p. 337-356, en J.C.H. Blom & B.G.J. de Graaff, 'Het Srebrenica-onderzoek. Een extreem geval van eigentijdse geschiedschrijving', *Tijdschrift voor Geschiedenis* (TvG) 116 (2003), p. 300-322.

7 D. LaCapra, *Writing history, writing trauma* (Baltimore, 2001), p. 142.

reactie voltrokken kunnen hebben tussen de historicus en zijn onderzoeksobject? Ik stak mijn hand op. Ik zou het Blom vragen.

Ik geloof niet dat hij het een fijne vraag vond. Zonder pardon veegde hij mijn gedachtegang, mijn veronderstelling, mijn vraag van tafel: hij had *niet* in termen van zijn object over zijn project gesproken, en *als* hij al in termen van zijn object over zijn project had gesproken, dan moest ik daar vooral niets achter zoeken. Ik vat het maar even samen. Ik nam Blom zijn afwijzende reactie niet kwalijk. Na mijn vraag zou er weer een vraag komen, en daarna weer een – en hij had uiteraard wel iets beters te doen dan al die ijdele dingen die al die half geïnformeerde mensen hem ondoordacht op deze achternamiddag toeriepen, serieus in overweging te nemen. Ikzelf echter was steeds meer in mijn hypothese gaan geloven – niet in het minst, moet ik toegeven, door Bloms vermaning toch vooral niets achter zijn dramatiserende woordkeus te zoeken. Hoezeer ik in het belang van mijn observatie was gaan geloven, bleek gelijk na afloop al. Tegen een journalist die me in de garderobe klem zette en me vroeg mijn woeste veronderstelling nader toe te lichten, riep ik uit dat ik er, als mijn roman af was, wel een artikel over zou schrijven.

De volgende dag was dit voornemen afgekalfd tot iets wat hoogstens nog een optie mocht heten. Maar toen ik een week of wat later mijn aantekeningen herlas, drong nog iets anders tot mij door. In eerder onderzoek had ik mij beziggehouden met de vraag welke rol historici spelen bij het verwerken van historische traumata – revoluties, oorlogen, moordpartijen. Steeds was het daarbij gegaan over gebeurtenissen die ver in het verleden lagen: de Franse Revolutie, de Eerste Wereldoorlog, de Holocaust. Maar nu, hier, recht voor mijn neus, deed zich *in real time* precies het

soort verschijnselen voor dat ik tot nog toe van een afstandje had onderzocht. Tot nog toe had ik me moeten behelpen met de *voorstellingen* die ik me van de verschijnselen maakte, hier was alles in levende lijve aanwezig: een trauma, historici die dat trauma te lijf gingen, een publiek dat wilde weten hoe het zo gruwelijk mis had kunnen gaan, en, ten slotte, relaties tussen 1, 2 en 3. Ik zat, kortom, midden in mijn eigen onderzoeksterrein. Sterker nog: ik maakte daarvan als stemgerechtigd burger actief deel uit. Dat zou ik niet vaak meer meemaken, overwoog ik, als burger present zijn in wat ik als historicus onderzocht. Ik zou wel gek zijn als ik niet op zijn minst een poging waagde deze kans op participerende observatie te baat te nemen.

Het feit dat ik er zelf middenin zat, was helaas ook de reden dat mijn plan (was het al een plan...?) absoluut onuitvoerbaar was. Al zou ik al participerend nog zulke onthullende dingen bij elkaar observeren, ik zou ze als historicus niet tot gelding kunnen brengen. Mijn plan was onuitvoerbaar, stelde ik vast, omdat de historische methode berust op wat ik maar even aanduid als een documentatieverplichting. Een veelgebruikt Frans leerboek drukt het wellicht het kernachtigst uit: ‘Geen bronnen, geen geschiedenis.’⁸ Historici ‘doen het met teksten’ – ze mogen interpreteren, selectief zijn en tussen de regels door lezen, zolang ze in voetnoten maar netjes vermelden op welke ook door anderen te raadplegen teksten ze zich baseren. Maar zelfs in het allernederigste soort voetnoot, die waarin verwezen wordt naar een ‘persoonlijke mededeling’, zou ik niets kunnen met de observatie dat Blom in exact dezelfde termen over zijn onderzoek had gesproken

8 Ch.-V. Langlois & Ch. Seignobos, *Introduction aux études historiques* (Parijs, 1897), p. 17.

als waarin jaren daarvoor over de Srebrenicamissie was gesproken. Ik kon er niet omheen: mijn bevindingen en overwegingen waren niet te documenteren, het feit dat ik tijdens het Leidse symposium had vastgesteld dat Blom zijn onderzoek dramatiseerde, had geschiedwetenschappelijk geen enkel bestaansrecht. Ook al had de hele zaal gezien wat ik gezien had, dan nog zou ik me moeten neerleggen bij het feit dat Blom gezegd had dat er niets te zien was geweest.

Waar ik tegenopliep, was dat historici hulpeloos staan tegenover dingen die geen spoor nalaten – ook al zijn die dingen nog zo evident. Daarop was ik in mijn eerdere onderzoek ook al gestuit. Ik behoorde tot de merkwaardige ondersoort van het genus dat niet het verleden *zelf* bestudeert, maar de manier waarop historici zich van hun taak kwijten. Om daarover iets zinnigs te kunnen zeggen had ik mijn toevlucht genomen tot methoden die mijn collega's maar zo zo vonden. Ik pleegde bijvoorbeeld onderscheid te maken tussen 'intentie' (dat wat de historicus bewust nastreeft) en 'functie' (het – soms onbedoelde – effect van wat hij doet). Het leek me zonneklaar dat je de manier waarop een historicus bemiddelt tussen aan de ene kant zijn onderzoeksobject en aan de andere kant zijn publiek, niet zonder meer kon afleiden uit zijn bedoelingen. Het vervelende is alleen dat je *intenties* vaak nog wel kunt documenteren – ze laten sporen na in bijvoorbeeld voorwoorden, brieven, dagboeken of interviews – maar dat dat bij 'effecten' nauwelijks het geval is. Daaruit had ik geconcludeerd dat er weinig anders op zat dan te doen wat onder historici *not done* was: ik maakte gebruik van het effect dat de boeken waarom het me te doen was, op *mij* hadden. Was 'jezelf als instrument gebruiken' niet in vele disciplines, van de kunstgeschiedenis en de literatuurwetenschap tot de psychotherapie, de koninklijke weg naar

inzicht en verheldering? Literatuurwetenschappers maken gebruik van hun eigen hoogstpersoonlijke leeservaringen en psychotherapeuten vinden het volkomen legitiem, ja absoluut noodzakelijk, de dingen die hun cliënten hun in de maag proberen te splitsen, af te zetten tegen het effect dat hun woorden op *hen* hebben.

Het onderscheid tussen ‘intentie’ en ‘functie’, tussen hoe een tekst *bedoeld* is en het *effect* dat deze heeft, is verwant aan het in de psychologie gehanteerde onderscheid tussen *inhoudsniveau* en *betrekkingsniveau*. In een klassiek geworden boek leggen Watzlawick, Beavin en Jackson uit dat zelfs de eenvoudigste mededeling niet alleen een inhoud heeft, maar ook iets *doet* tussen zender en ontvanger. Het inhoudsniveau van een boodschap is de feitelijke informatie die de boodschap bevat, het betrekkingsniveau maakt duidelijk hoe die feitelijke informatie moet worden opgevat.⁹ Als ik tegen mijn geliefde zeg: ‘De afwas staat er nog’ – dan constateer ik niet alleen een feit maar zeg ik bovendien, of in de eerste plaats, ‘Ik verwacht van jou dat jij de afwas doet’, ‘Het is hoog tijd dat je de afwas gaat doen’ of misschien zelfs ‘ik ben pas weer voor jou beschikbaar als je de afwas gedaan hebt.’ Het voorbeeld illustreert dat het in de praktijk minstens zo belangrijk is wat een mededeling – van een eenvoudige boodschap tot een boeklange tekst – op betrekkingsniveau *doet* als wat deze op inhoudsniveau aan feitelijke informatie bevat. Maar helaas is wat er op betrekkingsniveau gebeurt niet goed aantoonbaar, het laat geen sporen na, kan niet goed

9 P. Watzlawick, J. Helmick Beavin & D. Jackson, *Pragmatics of human communication* (New York, 1967). Het is opmerkelijk – hoewel misschien niet erg verrassend – dat Watzlawick c.s. stellen dat naarmate de relatie tussen zender en ontvanger spontaan en ‘gezonder’ is, het betrekkingsniveau meer op de achtergrond raakt.

gedocumenteerd worden. Historici, gebonden als ze zijn aan hun documentatieplicht, kunnen alleen iets met de *inhoud* van teksten, niet met het appèl dat die teksten op lezers doen.

Maar met een besluit om gebruik te maken van het effect dat Bloms uitspraken op mij hadden, was ik er nog niet. Om mijn Leidse observaties tot gelding te brengen zou ik ook *materiaal* moeten hebben. Zoals een beeldhouwer in steen of hout werkt, een kunsthistoricus ‘in’ schilderijen en wat daarover zoal door anderen gezegd is, een filosoof ‘in’ gedachten en theorieën, en een psychotherapeut ‘in’ wat zich tussen hem en zijn cliënt voordoet, zo zou ook ik iets moeten hebben om ‘in’ te werken. Maar het enige wat ik had, waren anderhalve pagina aantekeningen. Zonder materiaal zou ik geen poot hebben om op te staan, zou er eenvoudigweg niets te schrijven zijn. In de mogelijkheid die het bood *effecten* als materiaal te gebruiken, zou de meerwaarde gelegen hebben van het feit dat ik present was in wat ik onderzocht. Maar dan moest ik wel over dingen beschikken die effect op mij hadden, over meer althans dan Bloms alleen door mij opgetekende woorden. Vast stond in elk geval dat ik mij niet wilde beperken tot wat op inhoudsniveau te documenteren viel – dat zou roeien in een motorboot zijn. En had de manier waarop Blom op het Leidse congres zijn critici van de sokken had willen blazen, mij niet geleerd dat tegen hem niet op te roeien viel?

Acts of men

Nadat ik begin 2003 mijn roman tot een goed einde had gebracht, ruimde ik mijn Srebrenicapapieren op. De drie delen van het NIOD-rapport echter – die, merkwaardig verschijnsel, ondanks hun dikte niet zelfstandig rechtop